

УДК 340.1: 341.1/8

DOI: 10.33990/2070-4038.27.2021.239197

Красівський Орест Якубович

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри європейської інтеграції та права Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України
ORCID: 0000-0002-7028-6038
e-mail: krasivski@ukr.net

Янишівський Михайло Мирославович

магістрант Національного університету “Києво-Могилянська академія”
ORCID: 0000-0002-8788-6339
e-mail: yanyshivskyim@gmail.com

**ОБЧИСЛЮВАЛЬНЕ ПРАВО: СУМІСНІСТЬ
ІЗ ПРАВАМИ ЛЮДИНИ ТА ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ**

Розглянуто проблеми застосування обчислювального підходу до права (обчислювальне право) в контексті можливого обмеження прав людини: права на справедливий суд, на повагу до приватного та сімейного життя, на свободу та вільний розвиток особистості. Наведено приклади законодавчого регулювання обчислювального права в Європейському Союзі (далі – ЄС), Німеччині та Україні, яке допускає його використання за певних умов.

Ключові слова: обчислювальне право; правова інформатика; штучний інтелект; права людини; автоматизоване правове регулювання; машинозчитувані норми; цифровізація.

Постановка проблеми. Розвиток інформаційних технологій та пандемія коронавірусу COVID-19 актуалізували проблему цифровізації багатьох сфер людською діяльності, зокрема права. Цифрові інструменти все частіше використовуються в юридичному бізнесі, наданні юридичних послуг, правозастосуванні, зокрема в адміністративних послугах та навіть правосудді. Однією з найрадикальніших ідей в цій царині є переведення юридичних норм у форму програмного коду, що отримала назву “обчислювальне право” (англ. Computational Law) або “обчислювальний підхід до права”.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній україномовній науково-публіцистичній літературі термін “обчислювальне право” фактично відсутній. Однак доцільно звернути увагу на праці українських дослідників у сфері правової інформатики – це, зокрема, Л. Мамчур, В. Варавка, Т. Каткова, А. Бежевець, В. Власюк, Н. Галецька, А. Костенко, Є. Желтухін, М. Швець, Л. Чистоклетов та О. Хитра. Термін “обчислювальне право” та аналіз проблеми сумісності з правами людини та правовими системами достатньо розроблені у зарубіжних публікаціях таких авторів, як:

Г. Андерссон, М. Дженесерет, Л. Лоевінгер, Л. Мел, В. Гоффманн-Рім, С. Юїлль, Дж. Ріва, В. Гаврилов, А. Палівала, М. Куртотті, Я. Рім, А. Вашкевич, М. Лівермор, С. Вольфрам, Е. Рісланд, Л. Аллен, М. Сергот, С. Чурілов. Необхідно наголосити, що єдиного підходу до визначення поняття та навіть використання терміна “обчислювальне право” немає, тому також використовуються синонімічні терміни, такі як “правовий штучний інтелект” (англ. Legal Artificial Intelligence), “юриметрика” (англ. Jurimetrics) та навіть “правова інформатика” (англ. legal informatics).

Виокремлення невіршених раніше частин загальної проблеми. Упровадження технологій, що частково або повністю виключають людину з процесу прийняття рішень, імітують певні види діяльності людини, потрібно пов’язувати з поняттям штучного інтелекту, незалежно від конкретних технологій. Як наслідок, існує потреба проаналізувати проблему використання штучного інтелекту та, відповідно, обчислювального права у юридичній діяльності в контексті дотримання прав людини та сумісності з чинним правовим регулюванням.

Виклад основного матеріалу. Обчислювальне право – це підгалузь правової інформатики, що займається представленням юридичних норм у точній обчислювальній формі (машинозчитуваній) із можливістю за її допомогою автоматизовано здійснювати юридичну аргументацію у цифровому середовищі [1].

На нашу думку, впровадження в юридичну практику обчислювального права потенційно може призвести до порушень таких прав людини, як: права на справедливий суд, на повагу до приватного та сімейного життя, на свободу та вільний розвиток особистості. Право на справедливий суд доцільно розглянути в аспекті таких елементів, як: принцип змагальності, право на участь у процесі, вмотивованість судового рішення та особа судді.

Автоматизована аргументація є передумовою такої ознаки обчислювального права, як самовиконуваність, що передбачає високий формалізм стосовно учасника правовідносин. Це означає, що людина може бути не залучена до процесу прийняття щодо себе юридично значимих рішень, може бути позбавлена можливості аргументувати свою позицію та брати участь у розгляді. Існує ризик, що комп’ютерні програми під час правозастосування не будуть “вислуховувати” і брати до уваги аргументи людини. Це, власне, ставить під питання невід’ємний *принцип змагальності*.

На думку М. Козюбри, змагальність є надзвичайно важливою у судовому процесі, і лише в тих процесах, де її немає (адміністративному, конституційному), результат розгляду може базуватися винятково на раціональних, наукових міркуваннях [2]. Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) розглядає принцип змагальності як невід’ємну складову права на справедливий суд. Так, згідно з узагальненням практики ЄСПЛ, принцип змагальності означає, “що кожній стороні повинна бути надана можливість ознайомитися з усіма доказами та зауваженнями, наданими іншою стороною, і відповісти на них” (справа “Ruiz-Mateos проти Іспанії”) [3]. Принцип змагальності також закріплений у ч. 3 ст. 129 Конституції України [4] та

положеннях процесуальних кодексів, хоча, як виняток, можна навести ч. 4 ст. 294 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України), де під час розгляду справ окремого провадження не застосовуються положення щодо змагальності [5].

М. Лівормор вважає, що *участь людини під час процесуального розгляду* щодо себе має ефект моральної та соціальної легітимності. Остання дійсно може ґрунтуватися на емпіричному дослідженні, натомість моральна легітимність рішення уповноваженого органу має цінність сама в собі [6]. В американській доктрині цивільного процесу право людини під час прийняття щодо неї суттєвих юридичних рішень розглядається як невід’ємна частина легітимності кінцевого рішення, його авторитетності і обов’язковості [7]. Так, на думку С. Ловренса, право участі передбачає право спостерігати, наводити свої аргументи, докази, бути поінформованим щодо обґрунтування рішення [8]. В. Гоффманн-Рім, зазначає, що на проблему права на участь у процесі також вказує ірландський філософ Дж. Данагер, який припускає, що впровадження технологій може призвести до “алгократії”, коли “алгоритмічне управління” обмежить можливості людини брати участь у процесі і розуміти рішення та, відповідно, обмежить моральну та політичну легітимність самого процесу прийняття рішень [9].

Право на участь у судовому розгляді, наприклад, закріплює ч. 3 ст. 21 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), хоча щодо певних злочинів допускається здійснення правосуддя і за відсутності обвинуваченого, відповідно до п. 20-1 перехідних положень КПК України [10]. ЦПК України в ч. 5 ст. 4 також згадує право на участь у розгляді, проте і в цивільному процесі можливий заочний розгляд справи, згідно з главою 11 ЦПК України.

Ще один виклик, який несе в собі концепція обчислювального права, полягає у можливому браку аргументованості, *вмотивованості юридичних рішень*, зокрема судових. Так, ст. 6 Європейської конвенції з прав людини (далі – ЄКПЛ) непрямо вказує на обґрунтованість судового рішення як елемент права на справедливий суд, натомість практика ЄСПЛ вже чітко артикулює важливість цього елементу. Так, Т. Фулей, вважає, що у справі “Суомінен проти Фінляндії” ЄСПЛ вказав, що “орган влади зобов’язаний виправдати свої дії, навівши обґрунтування своїх рішень”, тобто рішення повинно бути вмотивованим [11]. Я. Берзанюк, суддя Верховного Суду, аналізуючи українське законодавство, наводить приклади того, що терміни “обґрунтованість” та “вмотивованість” використовуються як синоніми, проте це різні поняття, що співвідносяться як зміст та форма. Так, обґрунтованим рішенням за КПК України є ухвалене на підставі об’єктивно з’ясованих обставин, а вмотивоване – це те, в якому “наведені належні і достатні мотиви та підстави його ухвалення” [12]. Деякі науковці-правники на Заході побоюються, що обчислювальне право може знищити юридичну аргументацію як таку [13]. Дж. Ріва зазначає, що звичайні зобов’язальні норми в нормативних актах чи в приватних договорах не мають необхідності бути “вмотивованими”, крім того, вони є “розмитими” і “абстрактними”.

Натомість, акти правозастосування вимагають вмотивованості та “розумності” (англ. reasonability), саме тому для структурування юридичної аргументації використовують діалектику, риторику та герменевтику. Коли ж ідеться про такий технологічний підхід до обчислювального права, як застосування технологій навчання, зокрема машинного навчання (англ. machine learning), то однією з її найбільших проблем є проблема “чорної коробки” (англ. black box), коли не є зрозумілим сам механізм прийняття рішень і які саме фактори на нього впливають [14]. На проблему програм, що “навчаються з минулого досвіду та його результатів” також вказує В. Гоффманн-Рім [15].

Доцільно наголосити, що гіпотетична “заміна” судді-людини суддею-роботом також не відповідатиме засадам здійснення правосуддя. З передбачених ч. 3 ст. 127 Конституції України кваліфікаційних вимог до судді можна зробити висновок, що лише фізична особа може бути “громадянином України”, “не молодшою тридцяти років”, “мати вищу юридичну освіту” тощо [16]. С. Юїлль вказує на те, що сучасні дискусії про наділення іншого суб’єкта, відмінного від фізичної особи (штучний інтелект, автоматизовані системи), повноваженнями приймати правові рішення щодо людей кореняться ще в Античності та Середньовіччі, коли допускали, що через “випадковість... промовляє Бог”. Упродовж століть існувало протистояння між ідеями, яким повинно бути право – “кращим, ніж все людське” без упереджень та “пристрасності” чи “власне людським”. С. Юїлль зазначає, що в Середньовіччі дійсно тварини мали статус осіб, а ще в XIX ст. – кораблі. Проте перемога людиноорієнтованого модерного права поклала край цим дискусіям, оскільки модерне право не допускає, щоб рішення приймалося не особою і “випадково”, бо це суперечить принципу обґрунтованості (вмотивованості) рішення [17].

Якщо дискусії про судовий розгляд, що здійснюється без участі людини, виглядають досить теоретичним станом на сьогодні, то вбудовані норми права в техніку, зокрема щодо обмеження швидкості в автомобілях, вже реальність, що потенційно несе загрозу *праву людини на свободу та вільний розвиток особистості* [18]. Приклад із автомобілем є свідченням розвитку концепції інтернету речей (англ. Internet of Things), що передбачає існування мережі між пристроями, що обмінюються даними за допомогою Інтернету [19]. Про інтернет речей часто згадують у контексті обчислювального права. Наприклад, унаслідок “обчислення” розумного договору (англ. smart contract), автоматично передаються дані на пристрої і запускаються певні процеси, наприклад вимкнення пристрою до усунення порушення умов договору [20]. А. Вашкевич вважає, що “вшиті” правові норми в “цифрову екосистему” інтернету речей допоможуть людям краще визначати свої права [21]. Натомість В. Гоффманн-Рім навмисне наводить дискусійний приклад самовиконуваного розумного договору, коли помешкання автоматично зачинається через несплату орендної плати навіть, якщо всередині в цей момент перебуватиме дитина [22]. Тому, на нашу думку, треба надзвичайно обережно підходити до впровадження таких

самовиконуваних норм. Окрім того, очевидним є те, що обчислювальне право в жодному разі не може перешкодити переступити через обов'язкову норму в умовах крайньої необхідності чи необхідної оборони або в так званих дилемних ситуаціях [23].

Окремої уваги заслуговує питання про те, чи має право людина самостійно вирішувати чи дотримуватися певної норми закону, чи ні, і, як наслідок, нести за це юридичну відповідальність. Обчислювальне право, інтегроване в пристрої, що за замовчуванням не дає можливості перевищити швидкість на автомобілі, увімкнути мотор у стані сп'яніння чи з непристібнутим ременем безпеки своєрідно обмежує моральне (не правове) право вибору між добром і злом, якого не позбавляє навіть релігія [24]. С. Шевчук наводить приклад із діалогу Платона “Крітон”, коли на запитання, чи може особа втекти з в'язниці, якщо вважає себе несправедливо засудженою, Сократ відповідає, що це, передовсім, “моральний вибір”, а не право [25]. А. Вашкевич, перераховуючи етичні проблеми автоматизації права, також зазначає, що “потрібно відповісти на запитання чи збережеться воля людини на правопорушення” [26]. Найближчим до цієї проблеми, на нашу думку, є саме юридизоване в ст. 23 Конституції України право на вільний розвиток своєї особистості [27].

Заборона дискримінації та рівність людей, незалежно від їх раси, національності, релігії, статі тощо, є фундаментальним принципом як у міжнародному, так і національному праві, на це вказує, зокрема, ст. 24 Конституції України та ст. 14 ЄКПЛ. І, як це не парадоксально, обчислювальне право несе в собі конкретні ризики щодо цього правового принципу. По-перше, на що вказує В. Гоффманн-Рім, програмне забезпечення також створюють люди, до того ж часто конкретні завдання вирішують технічні спеціалісти без нагляду правників. Як наслідок, існує ризик перенесення людьми власних упереджень чи дискримінаційного ставлення у програму [28]. Як відомо, технології машинного навчання “навчаються” на великих масивах даних, які, фактично, відображають попередній людський досвід у визначенні причин та наслідків різних явищ. Відповідно, існує ймовірність, що і дискримінаційний досвід у вигляді даних стане джерелом навчання для програми. С. Юїлль вказує на “заздалегідь визначене упередження”, що входить у кількісні дані і наводить приклад, коли програми вираховують непрямі зв'язки між поштовим індексом особи та доходами чи расою [29]. Також науковець наводить приклад расових упереджень, які відтворюють “аналітичні системи прогнозування”, що використовує поліція та суди у США [30]. Прикладом такої програми у правосудді став “COMPASS”. Цю програму використовують у системі кримінального судочинства США для “оцінки ризику повторного скоєння злочину”. Обвинувачений заповнює спеціальну анкету, і на її основі програми, засновані на технологіях навчання, визначають ризик рецидиву. За оцінками громадської організації “ProPublica”, які наводить В. Шемшученко, програма необґрунтовано призначала вдвічі частіше більший ризик повторного скоєння злочину для темношкірих, ніж для осіб інших рас [31].

А. Вашкевич наголошує, що використання технології машинного навчання для прийняття рішень в обчислювальному праві є недопустимим, оскільки воно здатне “відтворювати найгірші практики правозастосування” [32].

Упровадження обчислювального права та систем, що можуть приймати юридично значимі рішення щодо особи, неунікнено передбачає ризики для *права на повагу до приватного та сімейного життя* в аспекті захисту обробки персональних даних, оскільки такі дані неминуче повинні будуть вноситися у цифрове середовище. Однак, на нашу думку, ймовірні порушення цього права не пов’язані з самою ідеєю обчислювального права, як із технологічною спроможністю захистити дані. Цікавою є позиція Дж. Ріви, який присвятив статтю саме тим можливостям, які відкриває обчислювальне право для захисту персональних даних. На думку дослідника, вже зараз багато технологій, зокрема блокчейн та системи автоматизованої обробки даних, що приймають рішення, не відповідають критеріям, встановленим Загальним регламентом про захист даних Європейського Союзу, тому автор вважає найкращим способом захистити приватні дані в контексті інформаційних технологій – це впровадження обчислювального права [33]. Існують позитивні приклади того, як спеціальні технології підвищення приватності захищають конфіденційність, зокрема імплементують такі положення Загального регламенту про захист даних Європейського Союзу, як анонімність, інформована згода, мінімізація даних тощо [34]. Наприклад, сервіс “Enigma” – це децентралізований протокол на основі блокчейну, який виконує обчислення у “розумних договорах” за допомогою зашифрованих даних, де контролери даних опрацьовують їх без ідентифікації особи [35].

Загальний регламент про захист даних ЄС в П. 72 надає досить вичерпне регулювання для автоматизованого опрацювання даних, під сферу якого підпадає, зокрема, і обчислювальне право. Так, суб’єкт даних наділяється правом не дотримуватися виконання рішення на підставі автоматизованого опрацювання, якщо таке опрацювання оцінює її “персональні аспекти”, а рішення призводить до правових наслідків або “подібним чином істотно впливає”. Регламент наводить приклади таких ситуацій: заявка на оформлення кредиту чи працевлаштування. Водночас, регламент наводить значний перелік підстав, коли таке опрацювання може здійснюватися: 1) якщо це прямо передбачено законодавством ЄС чи держави-члена ЄС, зокрема “для цілей моніторингу, запобігання шахрайству та ухиленню від сплати податків”; 2) якщо це необхідно для укладення чи виконання договору; 3) якщо суб’єкт даних надав чітку згоду. Але, незалежно від підстави, таке опрацювання повинно відповідати гарантіям: “надання конкретної інформації суб’єкту даних і право на втручання людини”, “висловлення своєї думки”, “отримання обґрунтування рішення, досягнутого після такого оцінювання”, і “оскарження рішення” [36]. Тобто, регламент, загалом, допускає здійснення автоматизованої обробки і прийняття рішень, але акцентує увагу на таких запобіжниках, як згода, залучення (на вимогу) до процесу людини, обґрунтованість (вмотивованість)

рішення, право на оскарження. Окрім того, регламент спеціально надає більше свободи у приватній сфері укладення договорів, але конкретніше передбачає підстави, коли владні органи можуть здійснювати автоматизовану обробку.

21 квітня 2021 р. Європейська комісія опублікувала пропозиції щодо врегулювання сфери штучного інтелекту (далі – ШІ). Зауважимо, що до певної міри обчислювальне право може бути синонімом до використання ШІ у праві, тому регулювання ШІ є релевантним для правової оцінки ідеї обчислювального права. Запропонований на розгляд регламент класифікує системи ШІ за 4-ма ознаками ризику для суспільства: неприйнятний, високий, обмежений та мінімальний ризику [37]. У проекті регламенту є, зокрема, положення що стосуються використання ШІ у правозастосуванні. Так, відповідно до ст. 5, системи ШІ з неприйнятним ризиком забороняються, проте єдиним винятком з цієї категорії є системи біометричної ідентифікації у сфері правозастосування для цілей: 1) відстеження конкретних потенційних жертв злочинів; 2) цілеспрямованого запобігання неминучої загрози терористичного акту; 3) ідентифікації і затримання “виконавця або підозрюваного” в злочині, за який передбачено покарання понад 3 роки позбавлення чи обмеження волі [38].

До систем ШІ з високим рівнем ризику належить більшість тих, які, на нашу думку, потенційно можуть бути інтегровані з обчислювальним правом, тобто мати в собі запрограмовані юридичні норми з можливістю моделювати аргументацію. Так, згідно з Додатком 3 до регламенту, мають високий ризик такі системи, що стосуються: 1) біометричної ідентифікації осіб; 2) критичної інфраструктури; 3) захування осіб до навчальних закладів; 4) прийняття на роботу та оцінки праці; 5) доступу до “необхідних” приватних та публічних послуг, таких як соціальні пільги чи служби невідкладної допомоги; 6) правозастосування в контексті оцінки ризиків, перевірки емоцій, перевірки фейків, оцінки доказів у кримінальному процесі, прогнозування вчинення злочинів, профайлінгу підозрюваних та обвинувачених, аналіз злочинів із виявлення “прихованих зв’язків” у великих масивах інформації тощо; 7) міграції, права на притулок та прикордонного контролю; 8) “адміністрування правосуддя та демократичних процесів”, а саме “системи ШІ, призначені для допомоги судовим органам у вивченні та тлумаченні фактів і права та для застосування права до конкретних фактів” [39], що є, на нашу думку, яскравим прикладом обчислювального права.

Такі системи ШІ, що належать до категорії високого ризику, пропонуютьється обкласти “суворими зобов’язаннями” перед тим, як їх “можна буде випустити на ринок”. Це, зокрема: 1) наявність “адекватних систем оцінки та зменшення ризику”; 2) висока якість даних, що “живлять” програми, щоб запобігти дискримінаційним проявам; 3) протоколування роботи системи, щоб могли відстежити результати; 4) деталізована технічна документація, щоб такі системи могли бути оцінені спеціальними органами; 5) зрозуміла інформація для користувача; 6) “адекватні заходи людського

нагляду”); 7) “високий рівень надійності, безпечності та точності” [40]. Ці вимоги є більш деталізованими у ст. 9 – 15 проекту регламенту [41].

У Німеччині, як зазначає В. Гоффман-Рімм, вже існують “алгоритмізовані адміністративні рішення”. Автор наводить також приклад алгоритмів, що використовуються для пошуку та систематизації інформації при підготовці судових рішень, проте це не є обчислювальним правом у нашому розумінні, і зазначає, що судам заборонено автоматизовано виносити рішення [42]. Натомість такі адміністративні рішення, як довідка про нарахування соціальної допомоги або виписка зарплати, дійсно можуть прийматися автоматично без контролю посадовця. Німецьке законодавство регулює автоматизоване прийняття рішень у податковому, адміністративному та праві соціального захисту. Але такі рішення можливі лише за умови повної відсутності дискреції чи свободи дій в посадовій особі чи органу, тобто людська участь у прийнятті рішень вважається “невід’ємною частиною справедливого рішення”. Німецьке право допускає, що факти та обставини можуть бути встановлені адміністративним органом за допомогою “автоматизованих систем”, хоча якщо сторони юридичного спору роблять заяви щодо фактів та обставин, то саме фізична особа повинна встановити їх відповідність до конкретної ситуації [43].

В Україні, фактично, відсутнє регулювання, пов’язане зі штучним інтелектом і, відповідно, обчислювальним правом. На необхідність розробки такого законодавства вказують Т. Каткова [44], А. Бежевець [45], В. Власюк [46]. Переважно український науковий дискурс щодо ШІ точиться навколо питання ймовірної правосуб’єктності ШІ, відповідальності [47, 48] тощо, а не в контексті застосування у праві.

Натомість у 2020 р. Кабінет Міністрів України (далі – КМУ) схвалив “Концепцію розвитку штучного інтелекту в Україні”, де серед пріоритетних сфер застосування ШІ є “публічне управління, правове регулювання та етика, правосуддя”. Зокрема, уряд визначив досить амбітні цілі щодо вивчення можливостей використання ШІ та його впровадження. Це стосується, зокрема, таких сфер, де потенційно може розвинутися обчислювальне право, як адміністративні послуги, ідентифікація та верифікація осіб, юридичні консультації, запобігання правопорушенням, ресоціалізація засуджених осіб та навіть винесення судових рішень у нескладних справах.

Окремо хочемо виділити такий “зародок” обчислювального права в українській правовій системі, як машинозчитуваний модельний статут товариства з обмеженою відповідальністю (далі – ТОВ). У 2019 р. Міністерство юстиції України запустило сервіс, який передбачає можливість користувачу створити під його потреби статут ТОВ, який одночасно є написаний звичайною мовою та у машинозчитуваному форматі (“цифровий код статуту”), що дає змогу автоматично і швидко обробляти положення статуту комп’ютеру. Цікавим є те, що Постанова КМУ № 367, якою було затверджено статут [49], фактично затвердила не сам модельний статут, а програмний алгоритм його створення [50]. Функціонування ж самого сервісу

врегульоване спеціальним Порядком Міністерства юстиції України, затвердженим наказом № 784/5, за яким цифровий код модельного статуту є набором із 71-ої цифри, значення і розташування яких вказує на певний пункт чи підпункт статуту [51].

Формою обчислювального права, яка вже використовується у всьому світі та в Україні, є “розумні договори” або смарт-контракти. Оскільки ідея смарт-контрактів є у площині приватно-правового регулювання, де панує воля сторін, то навіть у тих юрисдикціях, де немає спеціального регулювання, ця технологія використовується. Наприклад, А. Вашкевич, описуючи стан регулювання смарт-контрактів у Росії, зазначає, що жодних обмежень щодо їх використання немає [52]. Натомість, спеціальне регулювання є у деяких штатах США, Великій Британії, Австралії, Білорусі, на рівні ЄС регулювання відсутнє [53]. Законодавство Білорусі, на думку В. Варавки, визначає смарт-контракт як “програмний код, що забезпечує автоматичне виконання угод, а також інших юридично значимих дій” [54].

Подібно до А. Вашкевича, українські дослідники цього питання не бачать законодавчих перешкод для існування смарт-контрактів у межах української правової системи, однак наголошують, що таке регулювання все ж потрібне [55]. Л. Мамчур виводить “законність” смарт-контрактів, по-перше, із засади свободи договору (ст. 6 ЦК України) [56]; по-друге, з того, що як і міжнародне торгівельне право (Віденська конвенція про договори міжнародної купівлі-продажу товарів 1980 р.), так і українське (ст. 207 ЦК України) допускають “інші технічні засоби зв’язку” як форму вираження письмової форми договору [57]. Єдиною суттєвою проблемою у регулюванні смарт-контрактів є державна політика щодо криптовалют, оскільки, зазвичай, саме вона є способом оплати за смарт-контрактом [58].

Висновки і перспективи подальших розвідок. Впровадження обчислювального права несе в собі ризики щодо сумісності з сучасними правовими системами, зокрема існує загроза для прав людини. Ми вважаємо, що можуть порушуватися чи обмежуватися такі фундаментальні права, як право на справедливий суд в аспекті вмотивованості судового рішення, принцип змагальності, право на участь у судовому розгляді та засади, що суд здійснюється фізичною особою, що в сукупності може підірвати довіру і легітимність органів, які уповноважені застосовувати право.

Загрозованим є також, на нашу думку, право на вільний розвиток особистості в аспекті морального права людини порушити закон і понести за це відповідальність у контексті самовиконуваних норм, що вмонтовані в техніку, наприклад недопущення перевищення швидкості автомобілем або блокування пристроїв до виконання умов договору.

Також існує небезпека для персональних даних у контексті права на повагу до особистого життя, однак, на нашу думку, це питання суто технологічне. Проблеми також виникають із дотриманням принципу недискримінації, оскільки такі технології, як машинне навчання, ґрунтуються на великих масивах даних, які важко відслідкувати і які

відображають увесь людський досвід із його дискримінаційними та упередженими проявами.

Законодавче регулювання, зокрема в проекті регламенту ЄС, допускає існування обчислювального права, проте досить суворо його регламентує, гарантуючи право вимагати втручання людини. Німецьке законодавство дозволяє використання автоматизованих рішень лише у виняткових ситуаціях, що не вимагають дискреції уповноваженої особи. А така форма обчислювального права, як смарт-контракти, хоч і вже фактично існує у багатьох юрисдикціях, не врегульована, але її використання не суперечить засадам цивільного права.

З огляду на вищезазначені загрози та малодослідженість проблеми, на нашу думку, потрібно застосувати гібридний підхід, що передбачає поєднання існуючого права з обчислювальним як факультативним джерелом права. Це може значно посилити можливості реалізації: по-перше, права на доступ до правосуддя; по-друге, права на доступ до інформації. Ми вважаємо, що існує значна потреба в подальших дослідженнях можливості використання обчислювального права і визначенні тих сфер, де це буде найбільш виправдано, наприклад: з метою інформування людей, професійного збору та аналізу інформації для юристів, досудового вирішення спорів, навчання студентів тощо.

Список використаної літератури

1. Andersson H. Computational Law: Law That Works Like Software // Academia.edu. 2014. P. 25. URL : https://www.academia.edu/9286857/Computational_Law_Anderrson_and_Lee?au to=download (date of using: 12.05.2021).
2. Козюбра М. Методологія правознавства і методологія права: співвідношення понять та їх особливості // Право України. 2014. № 1. С. 29.
3. Фулей Т. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя : наук.-метод. посіб. для суддів. 2-ге вид. випр., допов. Київ, 2015. С. 29.
4. Конституція України № 254к/96-ВР від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 39. Ст. 141.
5. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України № 1618-IV від 18.03.2004 р. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 12.04.2021).
6. Livermore M. A. Rule by Rules // Computational Legal Studies: The Promise and Challenge of Data-Driven Legal Research. 2019. URL : <https://ssrn.com/abstract=3387701> (дата звернення: 12.05.2021).
7. Lawrence B. Solum. Procedural Justice // Georgetown Law Faculty Publications and Other Works. 2004. URL : <https://scholarship.law.georgetown.edu/facpub/881/> (date of using: 12.05.2021).
8. Lawrence B. Solum. Procedural Justice... P. 280.
9. Hoffmann-Riem W. Legal Technology/Computational Law // Journal of Cross-disciplinary Research in Computational Law. 2021. Vol. 1., № 1. P. 1—16.

10. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України № 4651-VI від 13.04.2012 р. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 12.04.2021).

11. Фулей Т. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя... С. 60.

12. Берзанюк Я. Поняття та критерії вмотивованості судового рішення як однієї з гарантій дотримання судами принципу верховенства права // Верховний Суд. 2019. URL : <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/635136/> (дата звернення: 12.04.2021).

13. Livermore M. A. Rule by Rules... P. 16.

14. Riva G. The Potential and Limitations of Computational Law for Data Protection // MIT Computational Law Report. 2020. URL : <https://law.mit.edu/pub/thepotentialandlimitationsofcomputationalawfordataprotection/release/2> (date of using: 12.05.2021).

15. Hoffmann-Riem W. Legal Technology... P. 4.

16. Конституція України...

17. Yuill S. Section Editorial: Critical Approaches to Computational Law // Computational Culture a journal of software studies. 2019. P. 8; 10. URL : <http://computationalculture.net/section-editorial-critical-approaches-to-computational-law/> (date of using: 12.05.2021).

18. Priyadarshni V., Gopi Krishna P., Sreenivasa Ravi K. GPS and GSM enabled embedded vehicle speed limiting device // Indian Journal of Science and Technology. 2016. № 9(17). P. 1.

19. Бугера О. Інтернет речей та запобігання злочинності // Підприємництво, господарство і право. 2018. № 6. С. 295—298.

20. Вашкевич А. Смарт-контракты: что, зачем и как. Москва : Симплоер, 2018. С. 42.

21. Вашкевич А. Автоматизация права: право как электричество. Москва : Симплоер, 2019. С. 62.

22. Hoffmann-Riem W. Legal Technology... P. 9.

23. Ibid. P. 10.

24. Is It Right to Break the Law? The question is raised by recent incidents of civil disobedience in the United States. Here a philosopher examines a fundamental moral problem as old as Socrates // The New-York Times. 1964. URL : <https://www.nytimes.com/1964/01/12/archives/is-it-right-to-break-the-law-the-question-is-raised-by-recent.html> (date of using: 12.05.2021).

25. Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. Київ : Реферат, 2006. С. 15.

26. Вашкевич А. Автоматизация права... С. 32.

27. Конституція України...

28. Hoffmann-Riem W. Legal Technology... P. 4.

29. Yuill S. Section Editorial... P. 7.

30. Ibid. P. 12.

31. Шемшученко В. Штучний інтелект у правосудді. 2020. URL : <https://cedem.org.ua/analytics/shtuchnyj-intelekt-pravosuddia/> (дата звернення: 12.04.2021).

32. Вашкевич А. Автоматизация права... С. 32.

33. Riva G. The Potential and Limitations... Р. 2—4.

34. Ibid. Р. 16.

35. Ibid. Р. 16.

36. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation). 2016. URL : <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj> (date of using: 12.04.2021).

37. Єврокомісія пропонує нові правила використання штучного інтелекту. 2021. URL : <https://cedem.org.ua/news/ec-shtuchnyi-intelekt> (дата звернення: 12.05.2021).

38. Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council laying down harmonised rules on artificial intelligence (artificial intelligence act) and amending certain union legislative acts, COM/2021/206 final. 2021. URL : <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52021PC0206> (date of using: 12.04.2021).

39. Annexes to the Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council laying down harmonised rules on artificial intelligence (artificial intelligence act) and amending certain union legislative acts. 2021. URL : <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52021PC0206> (date of using: 12.05.2021).

40. Europe fit for the Digital Age: Commission proposes new rules and actions for excellence and trust in Artificial Intelligence. 2021. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_21_1682 (date of using: 12.04.2021).

41. Proposal for a Regulation...

42. Hoffmann-Riem W. Legal Technology... Р. 7, 8.

43. Ibid. Р. 8.

44. Каткова Т. Штучний інтелект в Україні: правові аспекти // Право і суспільство. 2020. № 6. С. 53.

45. Бежевець А. Правовий статус роботів: проблеми та перспективи визначення // Інформація і право. 2019. № (1)28. С. 61.

46. Власюк В. Закон для роботів: чому штучний інтелект потребує правового регулювання і яким галузям це потрібно найбільше // Mind. 2020. URL : <https://mind.ua/openmind/20216542-zakon-dlya-robotiv-chomu-shtuchnij-intelekt-potrebue-pravovogo-regulyuvannya> (дата звернення: 12.04.2021).

47. Каткова Т. Штучний інтелект в Україні...

48. Бежевець А. Правовий статус роботів... С. 63—65.

49. Деякі питання дерегуляції господарської діяльності : Постанова Кабінету Міністрів України № 367 від 27.03.2019 р. URL :

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/367-2019-%D0%BF#Text> (дата звернення: 12.04.2021).

50. Підгайний М. Машинозчитувальні статuti в Україні. 2019. URL : <https://loyer.com.ua/uk/mashinozchituvalni-statuti-v-ukrayini> (дата звернення: 12.04.2021).

51. Про затвердження Порядку функціонування порталу електронних сервісів юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань, що не мають статусу юридичної особи : Наказ Міністерства юстиції України № 784/5 від 23.03.2016 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0427-16#Text> (дата звернення: 12.04.2021).

52. Вашкевич А. Автоматизация права... С. 75.

53. Там же. С. 81—89.

54. Варавка В. Проблеми правового регулювання смарт-контрактів // Актуальні проблеми правознавства. 2020. № 1. С. 145.

55. Мамчур Л., Недибалюк О. Цивільно-правові реалії допустимості використання смарт-контракту у договірних відносинах // Історико-правовий часопис. 2018. №2. С. 93. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipch_2018_2_20 (дата звернення: 12.05.2021).

56. Там само. С. 92.

57. Там само. С. 90.

58. Там само. С. 92.

Статтю подано: 27.04.2021

Статтю схвалено: 10.06.2021

Krasivskiy Orest Yakubovych

*Doctor of History, Professor, Head of the European Integration and Law
Department of Lviv Regional Institute for Public Administration of the National
Academy for Public Administration
ORCID: 0000-0002-7028-6038
e-mail: krasivski@ukr.net*

Yanyshivskiy Mykhailo Myroslavovych

*Master's student of the Faculty of Law of National University
"Kyiv-Mohyla Academy"
ORCID: 0000-0002-8788-6339
e-mail: yanyshivskiyim@gmail.com*

COMPUTATIONAL APPROACH TO LAW: COMPATIBILITY WITH HUMAN RIGHTS AND CURRENT REGULATION

Problem setting. The development of information technologies and especially the COVID-19 coronavirus pandemic have highlighted the problem of digitization of many areas of human activity, including law. Digital tools are increasingly used in the legal business, legal services, law enforcement, including administrative services and even justice. One of the most radical ideas in this area

is the translation of legal norms into the form of program code, called “Computational Law” or computational approach to law.

Recent research and publications analysis. In modern Ukrainian-language scientific literature, the term “Computational Law” is virtually absent. However, it is worth paying attention to the works of Ukrainian researchers such as L. Mamchur, V. Varavka, T. Katkova, A. Bezhevets, V. Vlasyuk, N. Haletska, A. Kostenko, E. Zheltukhin, M. Shvets, L. Chistokletov and O. Khytra in the field of legal informatics and automated legal systems. The term “Computational Law” and the analysis of the problem of compatibility with human rights and legal systems in general is sufficiently developed in foreign publications of such authors as H. Andersson, M. Genesereth, L. Loevinger, L. Mehl, W. Hoffmann-Riem, S. Yuill, J. Riva, V. Gavrilov, A. Paliwala, M. Curtotti, J. Rhim, A. Vashkevich, M. Livermore, S. Wolfram, E. Rissland, L. Allen, M. Sergot, E. Churilov. It should be emphasized that there is no unified approach to the concept and even use of the term “Computational Law”, so synonymous terms such as “Legal Artificial Intelligence”, “Jurimetrics” and even “Legal Informatics” are used.

Highlighting previously unsettled parts of the general problem. The introduction of technologies that partially or completely exclude a person from the decision-making process, mimic certain types of human activities, should be associated with the concept of artificial intelligence, regardless of specific technological approaches. As a result, there is a need to analyze the problem of using Artificial Intelligence (and Computational Law) in legal activities in the context of respect for human rights and its compatibility with existing legal regulations.

Paper main body. Computational Law is an approach to the representation of legal norms in an accurate computational form (machine-readable) with the ability to use it for automated legal reasoning in a digital environment. The introduction of Computational Law poses risks to compatibility with modern legal systems, in particular there is a threat to human rights. Such fundamental right as the right to a fair trial may be violated or restricted in terms of justification of judicial decisions, the adversarial principle, the right to participate in the trial and the principle that the trial is exercised by a human individual, which all may undermine the trust and legitimacy of the authorities empowered to apply the law.

In our opinion, the right to free development of the individual is also threatened in terms of the moral right of a person to consciously violate the law and be held liable in the context of self-fulfilling rules.

The right to respect for private life, in terms of personal data protection is also under threat, but we found this issue purely technological. Problems also arise with non-discrimination, as technologies such as machine learning rely on large data sets, which are difficult to trace, and which reflect the entire human experience with its discriminatory and biased manifestations.

Legislation, in particular the draft EU regulations, allows for the existence of Computational Law, but strictly regulates such use and requires human participation and supervision. German law allows the use of automated decision-making process in exceptional cases that do not require the discretion of the

authorized person. Although such example of Computational Law as smart contracts in fact already exists in many jurisdictions, it is not regulated, but its use does not violate the principles of civil law.

Conclusions of the research and prospects for further studies. In our opinion, a hybrid approach should be applied, which involves combining existing law with Computational Law as an optional source of law. This can significantly enhance the realization of the right of access to justice as well as the right of access to information. We believe that there is a need for a further research into the possibility of using Computational Law and identifying those areas where it is the most effective, for example, in informing laypersons, professional collection and analysis of information for lawyers, pre-trial dispute resolution, training of law students.

Key words: Computational Law; legal informatics; Artificial Intelligence; Human Rights; automated legal regulation; machine-readable rules; digitalization.

Reference

1. Andersson, H. (2014). Computational Law: Law That Works Like Software. *Academia.edu*. pp. 25. URL : https://www.academia.edu/9286857/Computational_Law_Anderrson_and_Lee?au-to=download.
2. Koziubra, M. (2014). Metodolohiia pravoznavstva i metodolohiia prava: spivvidnoshennia poniat ta yikh osoblyvosti. *Pravo Ukrainy*, Issue 1, pp. 29 [in Ukrainian].
3. Fulei, T. (2015). *Zastosuvannia praktyky Yevropeiskoho sudu z prav liudyny pry zdiisnenni pravosuddia*. 2-nd ed. Kyiv. pp. 29 [in Ukrainian].
4. Konstytutsiia Ukrainy. № 254к/96-ВР. (1996). [in Ukrainian].
5. Tsyvilnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy. № 1618-IV. (2004). [in Ukrainian].
6. Livermore, M. A. (2019). Rule by Rules. *Computational Legal Studies: The Promise and Challenge of Data-Driven Legal Research*. URL : <https://ssrn.com/abstract=3387701>.
7. Lawrence, B. S. (2004). Procedural Justice. *Georgetown Law Faculty Publications and Other Works*. URL : <https://scholarship.law.georgetown.edu/facpub/881>.
8. Ibid. pp. 280.
9. Hoffmann-Riem, W. (2021) Legal Technology/Computational Law. *Journal of Cross-disciplinary Research in Computational Law*, Vol. 1, №1, pp. 1—16.
10. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy. № 4651-VI. (2012). [in Ukrainian].
11. Fulei, T. (2015). *Zastosuvannia praktyky Yevropeiskoho sudu z prav liudyny...* pp. 60.
12. Berzaniuk, Y. (2019). Poniattia ta kryterii vmotyvovanosti sudovoho rishennia yak odniei z harantii dotrymanna sudamy pryntsyphu verkhovenstva

prava. *Verkhovnyi Sud*. URL : <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/635136/> [in Ukrainian].

13. Livermore, M. A. (2019). Rule by Rules... pp. 16.

14. Riva, G. (2020) The Potential and Limitations of Computational Law for Data Protection. *MIT Computational Law Report*. URL: <https://law.mit.edu/pub/thepotentialandlimitationsofcomputationalallawfordataprotection/release/2>.

15. Hoffmann-Riem, W. (2021) Legal Technology... pp. 4.

16. Konstytutsiia Ukrainy...

17. Yuill, S. (2019). Section Editorial: Critical Approaches to Computational Law. *Computational Culture a journal of software studies*, pp. 8; 10. URL : <http://computationalculture.net/section-editorial-critical-approaches-to-computational-law/>.

18. Priyadarshni, V., Gopi Krishna, P., Sreenivasa Ravi, K. (2016). GPS and GSM enabled embedded vehicle speed limiting device. *Indian Journal of Science and Technology*, Issue 9(17), pp. 1.

19. Buhera, O. (2018). Internet rechei ta zapobihannia zlochynnosti. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i parvo*, Issue 6, pp. 295 [in Ukrainian].

20. Vashkevich, A. (2018). *Smart-kontrakty: chto, zachem i kak*. Moskva: Simplover. pp. 42 [in Russian].

21. Vashkevich, A. (2019). Avtomatizacija prava: pravo kak jelektrichestvo. Moskva: Simplover. pp. 62 [in Russian].

22. Hoffmann-Riem, W. (2021). Legal Technology... pp. 9.

23. Ibid. pp. 10.

24. Is It Right to Break the Law? The question is raised by recent incidents of civil disobedience in the United States. Here a philosopher examines a fundamental moral problem as old as Socrates. (1964). *The New York Times*. URL : <https://www.nytimes.com/1964/01/12/archives/is-it-right-to-break-the-law-the-question-is-raised-by-recent.html>.

25. Shevchuk, S. (2006). *Sudovyi zakhyst prav liudyny: Praktyka Yevropeiskoho Sudu z prav liudyny u konteksti zakhidnoi pravovoi tradytsii*. Kyiv: Referat. pp. 15 [in Ukrainian].

26. Vashkevich, A. (2019). Avtomatizacija prava... pp. 32.

27. Konstytutsiia Ukrainy...

28. Hoffmann-Riem, W. (2021). Legal Technology... pp. 4.

29. Yuill, S. (2019). Section Editorial... pp. 7.

30. Ibid. pp. 12.

31. Shemshuchenko, V. (2020). *Shtuchnyi intelekt u pravosuddi*. URL : <https://cedem.org.ua/analytics/shtuchnyj-intelekt-pravosuddia> [in Ukrainian].

32. Vashkevich, A. (2019). Avtomatizacija prava... pp. 22.

33. Riva, G. (2020) The Potential and Limitations... pp. 2-4.

34. Ibid. pp. 15.

35. Ibid. pp. 16.

36. Regulation (EU) of the European Parliament and of the Council on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on

the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation). № 2016/679. (2016). URL : <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj>.

37. Tsentr demokratii ta verkhovenstva prava. (2021). *Yevrokomisiia proponuie novi pravyla vykorystannia shtuchnoho intelektu*. URL : <https://cedem.org.ua/news/ec-shtuchnyi-intelekt/> [in Ukrainian].

38. Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council laying down harmonised rules on artificial intelligence (artificial intelligence act) and amending certain union legislative acts. № COM/2021/206 final. (2021). URL : <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52021PC0206>.

39. Annexes to the Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council laying down harmonised rules on artificial intelligence (artificial intelligence act) and amending certain union legislative acts. (2021). URL : <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52021PC0206>.

40. *Europe fit for the Digital Age: Commission proposes new rules and actions for excellence and trust in Artificial Intelligence*. (2021). URL : https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_21_1682.

41. Proposal for a Regulation...

42. Hoffmann-Riem, W. (2021). *Legal Technology...* pp. 7, 8.

43. *Ibid.* pp. 8.

44. Katkova, T. (2020). *Shtuchnyi intelekt v Ukraini: pravovi aspekty. Pravo i suspilstvo*, Issue 6, pp. 53 [in Ukrainian].

45. Bezhevets, A. (2019). *Pravovyi status robotiv: problemy ta perspektyvy vyznachennia. Informatsiia i parvo*, Issue (1)28, pp. 61 [in Ukrainian].

46. Vlasiuk, V. (2020). *Zakon dlia robotiv: chomu shtuchnyi intelekt potrebuie pravovoho rehuliuвання i yakym haluziam tse potribno naibilshe. Mind*. URL : <https://mind.ua/openmind/20216542-zakon-dlya-robotiv-chomu-shtuchnij-intelekt-potrebue-pravovogo-reguliyuvannya> [in Ukrainian].

47. Katkova, T. (2020). *Shtuchnyi intelekt v Ukraini...* pp. 48, 49.

48. Bezhevets, A. (2019). *Pravovyi status robotiv...* pp. 63-65.

49. *Deiaki pytannia derehuliyatsii hospodarskoi diialnosti*. № 367. (2019) [in Ukrainian].

50. Pidhainyi, M. (2019). *Mashynozchytivalni statuty v Ukraini*. URL : <https://loyer.com.ua/uk/mashynozchytivalni-statuti-v-ukrayini> [in Ukrainian].

51. *Pro zatverdzhennia Poriadku funktsionuvannya portalu elektronnykh servisiv yurydychnykh osib, fizychnykh osib-pidpriumstiv ta hromadskykh formuvan, shcho ne maiut statusu yurydychnoi osoby*. № 784/5. (2016) [in Ukrainian].

52. *Vashkevich, A. (2019). Avtomatizacija prava...* pp. 22.

53. *Ibid.* pp. 81—89.

54. *Varavka, V. (2020). Problemy pravovoho rehuliuвання smart-kontraktiv. Aktualni problemy pravoznavstva*, Issue 1, pp. 145 [in Ukrainian].

55. Mamchur, L., Nedybaliuk, O. (2018). Tsyvilno-pravovi realii dopustymosti vykorystannia smart-kontraktu u dohovirnykh vidnosynakh. *Istoryko-pravovyi chasopys*, Issue 2, pp. 93 [in Ukrainian].

56. Ibid. pp. 92.

57. Ibid. pp. 90.

58. Ibid. pp. 92.

Paper submitted: 27.04.2021

Paper accepted: 10.06.2021

Цитування: Красівський О. Я., Янишівський М. М. Обчислювальне право: сумісність із правами людини та законодавче регулювання // Демократичне врядування : наук. вісн. Вип. 1(27) / за заг. ред. чл.-кор. НАН України В. С. Загорського, доц. А. В. Ліпенцева. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2021. URL : www.dv.lvivacademy.com. (DOI: <https://doi.org/10.33990/2070-4038.27.2021.239197>).

Citation: Krasivskyi, O. Ya., Yanyshivskyi, M. M., (2021). Obchysliuvalne pravo: sumisnist z pravamy liudyny ta zakonodavche rehuliuvannia. *Democratic governance*, Issue 1(27). URL : www.dv.lvivacademy.com. (DOI: [10.33990/2070-4038.27.2021.239197](https://doi.org/10.33990/2070-4038.27.2021.239197)).